

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Gelijkwaardigheid in de christendemocratische traditie: een parlementair-historisch perspectief

In de christendemocratie staat van oudsher een juiste balans tussen gelijkheid en vrijheid centraal. Dat blijkt wel uit de wijze waarop het CDA in de parlementaire geschiedenis met het gelijkheidsbeginsel is omgegaan. In zijn standpuntbepaling speelt het CDA in op de maatschappelijke en politieke behoeften van het volk. Zo is aan de vormgeving en uitwerking van het gelijkheidsbeginsel actief meegewerkt. Het evenwicht met de klassieke grondrechten is daarbij altijd bewaakt.

door *Henk Post*

De auteur is gepromoveerd in de economische wetenschappen, de theologie en de letteren. Hij publiceerde vorig jaar *Gelijkheid als nieuwe religie. Een studie over het spanningsveld tussen godsdienstvrijheid en gelijkheid*.

DE ANTIREVOLUTIONAIRE VOORMAN KUYPER verwierp in de jaren zestig van de negentiende eeuw de door hem waargenomen dominantie van het gelijkheidsbeginsel. Het najagen van gelijkheid was begonnen met het thema van de Franse Revolutie: 'vrijheid, gelijkheid, broederschap'. Men zocht sindsdien gelijkheid als levensbeginsel in de grondwetten van de volkeren te schrijven. Kuypers visie was dat het streven naar gelijkheid resulteerde in eenvormigheid en uniformiteit. Het stond haaks op de natuurlijke en historisch gegroeide verscheidenheid onder mensen en volkeren, en vormde een bedreiging voor de vrijheidsrechten. Kuyper verzette zich tegen het afdwingen van valse eenheid 'door elke verscheidenheid weg te schaven'.¹ Naar zijn mening lag de eenheid van de natuur en van een volk

juist in de harmonie van verscheidenheden. Kuiper wenste het juk van de eenvormigheid af te werpen en daarbij dacht hij ook aan het staatkundig gebied. In dat verband noemde hij expliciet het onderwijs: hij verwierp de gedachte dat het onderwijs voor allen op dezelfde leest geschoeid moest zijn. Kuiper eiste het onbekrompen recht op voor elke levensuiting die een eigen vorm van onderwijs begeerde. Ruimer nog eiste hij het recht voor allen om elke levensuiting tot haar recht te brengen. Kortom, hij verzette

zich tegen de eenvormigheid van de moderne staat.

Kuiper was een vroeg pleitbezorger voor evenwicht tussen het gelijkheidsbeginsel en de vrijheidsrechten

Kuiper was daarmee een vroeg pleitbezorger voor evenwicht tussen het gelijkheidsbeginsel en de vrijheidsrechten ter bescherming van de maatschappelijke pluriformiteit. Het CDA staat in deze lange

traditie en is die doorgaans trouw. De traditie waarin het CDA staat, is door zijn voorlopers vormgegeven. In het bijzonder in de jaren zeventig zijn deze politieke partijen mede het overheidsbeleid en de gelijkheidswetgeving gaan bepalen.

DE EERSTE BEWINDSVROUW VOOR EMANCIPATIE: VAN ARP-HUIZE

Een markant feit in de geschiedenis van het gelijkheidsbeginsel is dat de ARP in 1977 met Jeltien Kraaijveld-Wouters de eerste bewindsvrouw voor emancipatiebeleid leverde (kabinet-Van Agt 1).² Dit beleid was primair gericht op de vrouw en beoogde een veelzijdige ontplooiing van de vrouw naast de man.³ Tijdens Wouters' staatssecretariaat werd de Nota emancipatiebeleid behandeld, en in 1981 bracht zij de Wet tot instelling van de Emancipatieraad tot stand. Deze raad moest de regering van advies dienen over de bevordering van vrouwenemancipatie. Wouters' belangrijkste bijdrage was het voorontwerp-Wet gelijke behandeling (1981), dat uiteindelijk zou resulteren in de Algemene wet gelijke behandeling (Awgb). De benoeming van een aparte bewindspersoon voor emancipatiezaken paste in een bredere (inter)nationale ontwikkeling.

HET CDA EN ARTIKEL I GRONDWET: EEN COÖPERATIEVE HOUDING

In 1978 nam de Tweede Kamer twee moties aan, die uitgevoerd zouden worden met het opnemen van artikel 1 in de Grondwet (1983) en de invoering van de Awgb in 1994.

In vergadering van de Bijzondere Commissie voor de Nota emancipa-

tiebeleid op 25 september 1978 oordeelde het Tweede Kamerlid Hanske Evenhuis-van Essen (CHU) dat snelle behandeling van antiseksdiscriminatiewetgeving van groot belang was. Door haar en onder anderen twee KVP'ers werd een motie ingediend waarin de regering werd gemaand tot spoed inzake herziening van de Grondwet op dit punt. De motie wees op het advies dat de toenmalige Emancipatie Commissie (de voorganger van de Emancipatieraad) een jaar eerder uitgebracht had, waarin eveneens was verzocht om wetgeving. In diezelfde vergadering diende Haas-Berger (PvdA) een tweede motie in. Zij herhaalde voor een spoedige indiening van de wet tegen de seksdiscriminatie te zijn, maar voegde eraan toe dat het begrip discriminatie tegen de sekse zich niet alleen moest richten op het geslacht, maar ook op homoseksualiteit en andere samenlevingsvormen dan het huwelijk. In de motie verzocht zij 'de Regering een ontwerp van wet in te dienen dat zich richt tegen alle vormen van discriminatie op grond van geslacht, daarbij inbegrepen discriminatie op grond van homofilie, en huwelijkse staat [...]'. Beide moties werden aangenomen, de tweede ook met steun van ARP, CHU en KVP.⁴

Deze gang van zaken is typerend voor de CDA-traditie. De eerste motie is in lijn met het overheidsbeleid dat zijn voorlopers hebben voorgestaan, dat wil zeggen, het bevorderen van gelijke behandeling. Het initiatief voor de tweede motie paste niet bij het CDA met zijn confessionele achterban. Niettemin steunden de voorlopers van het CDA de motie, waardoor zij op positieve wijze betrokken bleven bij de (grond)wetgeving.

Vooraf ARP en KVP oefenden invloed uit bij de algehele herziening van de grondwet. In juni 1974 had De Gaay Fortman (ARP) als minister van Binnenlandse Zaken de Nota inzake het grondwetsherzieningsbeleid naar de Tweede Kamer gestuurd.⁵ Hij maakte deel uit van het kabinet-Den Uyl (1973-1977), waarin Van Agt (KVP) minister van Justitie was. Overigens namen de fracties van KVP, ARP en CHU tijdens het beraad over artikel 1 in het parlementaire jaar 1975-1976 gezamenlijk een van het kabinet afwijkend standpunt in. Zij gaven er de voorkeur aan het gelijkheidsbeginsel in de duidelijkste bewoordingen tot uitdrukking te brengen in de formulering 'Alle mensen zijn voor de wet gelijk'. Het voorstel van het kabinet luidde: 'Allen die zich in Nederland bevinden, worden in gelijke gevallen gelijk behandeld. Discriminatie wegens godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras of geslacht is niet toegestaan.'⁶ Bij de tweede lezing gaf de CDA-fractie geen commentaar op de door de regering voorgestelde versie van artikel 1, die uiteindelijk in de Grondwet is opgenomen.⁷ Uit oogpunt van effectiviteit had met de bewoording van de drie partijen volstaan kunnen worden. Het kabinetsvoorstel was enigszins modieus en sloot meer aan bij internationale formuleringen.

CDA VOORSTANDER VAN COMPROMIS IN DE AWGB

Het was de bedoeling van de grondwetgever dat artikel 1 werd uitgewerkt in een wet. Na een lange en uitgebreide discussie binnen en buiten het parlement diende het kabinet-Lubbers II in maart 1988 een wetsvoorstel in.⁸ Overigens zou uiteindelijk het kabinet-Lubbers III (1989-1994) de invoering van de Awgb tot stand brengen.

Tijdens de behandeling van het wetsvoorstel in de Tweede Kamer toonde het CDA-Kamerlid Krajenbrink zich zeer positief en zette hij in een zeer principieel betoog de CDA-visie op gelijkheid uiteen: ‘Het is een belangrijk wetsvoorstel dat zich richt op de bescherming van de menselijke waardigheid, in het bijzonder door het verbieden van discriminatie, te verstaan als [...] het maken van ongerechtvaardigd onderscheid. In geding zijn de menselijke waardigheid en gelijkwaardigheid. [...] Mensen verschillen van elkaar in zeer veel opzichten. Mensen zijn niet gelijk. Ieder mens is uniek, enig in zijn soort. In hun fundamentele waardigheid als menselijk schepsel is er echter geen verschil. Dat is met recht een grondpijler van onze rechtsorde en onze samenleving. [...] Mensen dienen op grond van hun fundamentele gelijkwaardigheid in beginsel gelijk behandeld te worden. [...] De CDA-fractie wil nog eens onderstrepen dat zij de inspanningen van dit kabinet om in dezen te komen tot een adequaat beleid ten principale ondersteunt.’

Krajenbrink voegde daaraan toe dat het nog ‘niet zo simpel [is] aan te geven wanneer het maken van onderscheid gerechtvaardigd is en wanneer niet’. Vervolgens wees hij erop dat terughoudendheid bij de regelgeving voor ‘de gewenste gelijke behandeling [...] geboden [is] omdat er

gemakkelijk sprake kan zijn van een botsing van grondrechten. Zo kan het grondrecht van artikel 1 van de Grondwet bijvoorbeeld in een spanningsveld komen met de klassieke grondrechten die betrekking hebben op de geestelijke vrijheid: godsdienstvrijheid, vrijheid van

Artikel 1 van de Grondwet kan in een spanningsveld komen met grondrechten die de geestelijke vrijheid beschermen

onderwijs, van meningsuiting, van vereniging en van vergadering. Het gaat hierbij om rechten die in de loop van de eeuwen door de burger op die overheid zijn bevochten. Het zijn rechten die nu verankerd liggen in onze Grondwet. Daarmee zijn zij nog geen absolute grondrechten of vrijheidsrechten geworden. De overheid dient zich evenwel in beginsel van aantasting van deze rechten te onthouden. De uitoefening van deze rechten dient zo veel mogelijk te worden gewaarborgd. Het gaat hierbij om voor onze democratische rechtsstaat wezenlijke en karakteristieke grondrechten.’⁹

In het vervolg van het debat verduidelijkte Krajenbrink de positie van het CDA: 'Wij zijn met het kabinet van oordeel dat er geen hiërarchie van grondrechten bestaat, waaruit op voorhand enigerlei voorrang van het ene boven het andere grondrecht kan worden afgeleid. [...] In dit wetsvoorstel wordt gepoogd aan te geven hoe het grondrecht van de gelijke behandeling [...] behoort te worden gewaarborgd, juist ook omdat er een conflict kan ontstaan met andere grondrechten, die evenzeer recht van spreken hebben.'¹⁰ Naar de mening van het CDA bood de Awgb een afweging van de beginselen gelijkheid en vrijheid: discriminatie werd verboden en de vrijheidsrechten werden gewaarborgd. Dit werd bereikt met een compromisformulering, de zogenaamde enkelefeitconstructie. Ongelijke behandeling is niet toegestaan op grond van 'het enkele feit van politieke gezindheid, ras, geslacht, nationaliteit, hetero- of homoseksuele gerichtheid of burgerlijke staat'. Artikel 5, lid 2 van de Awgb staat echter onder bepaalde voorwaarden (bijkomende omstandigheden) ongelijke behandeling toe. Het gaat hierbij om eisen die verband houden met godsdienst of levensovertuiging door instellingen of scholen voor bijzonder onderwijs op godsdienstige of levensbeschouwelijke grondslag.

HOMO-EMANCIPATIE: EEN LASTIGE KWESTIE

De seculiere partijen zijn nooit enthousiast geweest over de enkelefeitconstructie. Eigenlijk streven zij al sinds de invoering ervan naar afschaffing. Vooral de laatste jaren is dit manifest geworden. Het CDA is geen prominent verdediger van homorechten, en stelt zich vaak terughoudender op dan de andere grote politieke stromingen. Zo stemde een meerderheid van de Tweede Kamerfractie in 2000 nog tegen het homohuwelijk. Tegelijkertijd stemde de partij in 2007 wel in met adoptie door homoparen als rechtsgevolg van gelijkberechtiging. Deze bijdrage beperkt zich tot enkele recente debatten uit de parlementaire geschiedenis over de rol van het CDA omtrent homo-emancipatie.

In een overleg dat enkele Tweede Kamercommissies in maart 2008 voerden met minister Plasterk kwam zijn brief van 7 februari 2008 aan de orde, die handelde over een ingebrekestelling door de Europese Commissie inzake gelijke behandeling.¹¹ Enkele Kamerleden toonden zich daarbij uiterst kritisch over de enkelefeitconstructie in de Awgb. CDA-Kamerlid Jonker was het echter met de minister eens dat de Europese Commissie die constructie niet ter discussie had gesteld. In het overleg voegde zij hier later aan toe dat niet duidelijk was of de verwarring over het enkele feit in de wet of in de praktijk was gelegen. Met andere woorden: wetswijziging hoefde niet per se noodzakelijk te zijn. Jonker maakte deze opmerking

tegen de achtergrond van een eerder verzoek van de regering aan de Raad van State om advies over het betreffende wetsartikel.¹² Het CDA wilde dat advies afwachten. In het verlengde van deze discussies over de enkele-feitconstructie stelden de CDA-Kamerleden Van Dijk en Schinkelshoek op 1 mei 2009 kritische vragen aan minister Plasterk naar aanleiding van diens aan scholen gerichte *Handreiking homodiscriminatie*. Deze vragen hadden tot doel de bescherming van de vrijheid van onderwijs.¹³

Kenmerkend voor het CDA is het zoeken naar evenwicht tussen het gelijkheidsbeginsel en de vrijheidsrechten, in aansluiting op de formulering van artikel 5 van de Awgb. Dit bleek ook uit het optreden van Tweede Kamerlid Jonker in het overleg met minister Plasterk van 10 december 2009 over het homo-emancipatiebeleid. Zij uitte zich positief over het gevoerde beleid, benadrukte de noodzaak van een emancipatiebeleid, maar waakte tegelijkertijd over een aantasting van de vrijheid van onderwijs, door het invoeren van specifieke kerndoelen af te wijzen.¹⁴ Bij deze afgewogen aanpak pasten de vragen die de CDA-Kamerleden Willemse-van der Ploeg en Jonker op 6 april 2010 stelden aan minister Klink over de bejegening van homo's in zorg- en verpleeghuizen. Met hun vragen beoogden zij een homovriendelijk beleid te stimuleren.¹⁵ De evenwichtige opstelling van het CDA kwam mede tot uitdrukking in het vragenuur op 19 mei 2009. In de media was een bericht verschenen dat een christelijke school een homoseksuele leraar had geschorst, waarover de Tweede Kamer vragen stelde aan minister Plasterk. Een van Kamerleden vroeg hem hoe we zo snel mogelijk 'van die wet' – hij bedoelde de Awgb – konden afkomen. De teneur in de Kamer was dat de minister moest optreden, maar Jonker stelde zich terughoudend op. Zij vond de kwestie lastig te beoordelen en vroeg de minister slechts om meer feitelijke informatie.¹⁶

Consistentie in het non-discriminatiestandpunt van het CDA bleek ook tijdens het vragenuur op 22 juni 2010. Het vvd-Kamerlid Van Miltenburg had de regering vragen gesteld inzake homoafkeuring door een islamitische basisschool. Homoseksuele leraren waren op deze school in het geheel niet welkom. Staatssecretaris Van Bijsterveldt-Vliegenthart stelde vast dat deze school niet op de hoogte was van de regels die waren neergelegd in de Awgb. De overheid kon echter niet ingrijpen, want het betrof een hypothetische situatie. Minister Hirsch Ballin merkte in aansluiting daarop op dat het tot de grondslagen van onze rechtsorde behoort dat ieder mens gelijkwaardig gerespecteerd en beschermd dient te worden in wat hem of haar eigen is. Later in het debat ging hij in op de vrijheid van onderwijs: een bijzondere school heeft de vrijheid om een bepaalde levenswijze uit te dragen. Dit mocht echter niet resulteren in discriminatie.¹⁷

DE AMBIVALENTE HOUDING TEGENOVER DE ISLAM

In het debat over gelijke behandeling is het CDA over de gehele periode van zijn bestaan een verdediger van de vrijheid van godsdienst, inclusief haar publieke dimensie. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de uitspraken van het

Het CDA is altijd een verdediger van de publieke dimensie van godsdienstvrijheid geweest

CDA-Tweede Kamerlid Çörüz bij de behandeling van de regeringsnota *Grondrechten in een pluriforme samenleving*.

Godsdienstvrijheid betekent niet alleen dat je een godsdienst of een overtuiging mag hebben, zo stelde hij, ‘maar ook dat je je ernaar kunt

gedragen en er uiting aan kunt geven’. Hij verweet zijn politieke tegenstanders van dit artikel ‘een lege huls’ te maken. ‘Als je dat alleen binnen de vier muren van het privé domein zou kunnen doen, dan bent u daar tevreden mee. [...] Zodra het naar buiten komt, dan hebt u daar moeite mee, want dat zou botsen met de neutrale overheid. Neutraliteit betekent toch eigenlijk dat de overheid gewoon iedereen gelijk moet behandelen? Dat betekent toch niet dat de overheid kleurloos moet zijn, dat alle ambtenaren precies hetzelfde moeten doen, zich precies hetzelfde moeten gedragen en zich hetzelfde moeten kleden?’ Later in het parlementaire debat zei Çörüz: ‘Wanneer wij spreken over botsende grondrechten, gaat het veelal ook over de relatie tussen de islam en de rechtsstaat. Mijn fractie vindt het belangrijk om de islam als culturele bron die een steeds grotere rol gaat spelen in de Nederlandse samenleving, te verbinden met de waarden van die samenleving.’¹⁸

Een daarom verrassend standpunt nam het CDA in tijdens een overleg met de ministers Ter Horst en Van der Laan over de nota *Tweeluis religie en publiek domein*.¹⁹ Het CDA-Tweede Kamerlid De Pater-van der Meer stelde namelijk: ‘In dit debat is voor mij het belangrijkste punt de ambtseed. In de publicatie wordt daarover geschreven dat gemeenten en provincies volgens de huidige regelgeving de eigen cultuur van de gemeente tot uitdrukking kunnen brengen bij de vaststelling van het eed- of gelofteformulier. Ik had dat nog nooit zo begrepen. [...] Dé religieuze variant in Nederland is de eed. [...] Het zou wat onze fractie betreft toch de bedoeling moeten zijn – ik vraag de minister daar nadrukkelijk naar – om uniformiteit te betrachten in het geval van eed en belofte, juist waar het gaat om integriteit en dienstbaarheid aan de publieke zaak.’²⁰

De Pater-van der Meer verwierp dus de mogelijkheid van religieuze varianten van de eed, en diende in het daaropvolgende debat een motie in om

uniformiteit te realiseren. Volgens minister Ter Horst vroeg de motie erom aan de autonomie van gemeenten en provincies te ‘knabbelen’, hetgeen voor het kabinet reden was om de motie te ontraden.²¹ Een Kamermeerderheid stemde echter toch voor de motie, en wees daarmee op initiatief van het CDA een gelijke behandeling van moslims (en aanhangers van andere religies) met christenen af.²² Deze motie lijkt niettemin in strijd met de nog altijd geldende wet over de vorm waarin naar keuze de eed, de belofte of de bevestiging moet worden afgelegd. Artikel 1 bevat de toevoeging: ‘tenzij hij aan zijn godsdienstige gezindheid den plicht ontleent den eed, de belofte of de bevestiging op andere wijze te doen’.²³ Deze wet kwam tot stand onder het kabinet-Heemskerk, dat voornamelijk bestond uit antirevolutionairen en katholieken. Een concretisering daarvan vormt een Koninklijk Besluit uit 1916, ten tijde van het liberale kabinet-Cort van der Linden, dat militairen en burgerpersoneel bij Defensie de mogelijkheid biedt de eed op Allah af te leggen. Men had daarbij moslims op het oog die dienden in het Koninklijk Nederlands Indisch Leger. Deze alternatieve mogelijkheid bestaat bij Defensie nog steeds.²⁴

BESLUIT

Het CDA en zijn voorlopers hebben een traditie opgebouwd waarin een evenwicht wordt gezocht tussen het gelijkheidsbeginsel en klassieke vrijheidsrechten. Daarbij heeft het met zijn standpuntbepaling ingespeeld op de maatschappelijke en politieke ontwikkelingen. De partij bewandelde een tussenweg bij de uit het gelijkheidsbeginsel voortvloeiende wetgeving, die tegemoet kwam aan de zedelijke behoeften van het volk en waarbij het evenwicht met de klassieke grondrechten werd bewaard. Deze conclusie is in overeenstemming met wat Ten Napel en Kennedy hebben opgemerkt over de tussenweg van het CDA in bredere zin.²⁵ De afwijzing van de islamitische variant van de ambtseed is in het licht van de christendemocratische traditie ambivalent. De vraag is of de ambtseed voor moslims niet past binnen het door Kuiper geproclameerde recht van eenieder om zijn levensovertuiging tot uiting te brengen. Het CDA worstelt duidelijk met de aanvaarding van de islam in het publieke domein als een aan het christendom en jodendom gelijkwaardige religieuze stroming.

Over het algemeen is het CDA in zijn opstelling echter trouw gebleven aan de lijn die Kuiper reeds heeft uitgezet. De partij heeft het belang van het gelijkheidsbeginsel nooit laten domineren, maar doorgaans de maatschappelijke pluriformiteit bewaakt en de vrijheidsrechten beschermd.

Noten

- 1 A. Kuyper, 'Eenvormigheid. De vloek van het moderne leven', lezing gehouden in het Odéon te Amsterdam op 22 April 1869. Amsterdam: H. de Hoogh & Co., 1870.
- 2 Bij de voorbereiding van dit artikel heb ik voor de parlementair-historische gegevens buitengewoon waardevolle hulp gekregen van de heer Michiel Niemeijer, als informatiespecialist werkzaam bij de Dienst Informatievoorziening van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- 3 J.G. Kraaijeveld-Wouters, 'Vrouw, man, mens in CDA-perspectief', in: *100 jaar partij. Bezinning en perspectief. Een anti-revolutionaire bijdrage aan christen-democratische politiek*. Franeker: Wever, 1979, pp. 158-168.
- 4 *Kamerstuk* 14 496, nr. 22, p. 27-28, p. 716.
- 5 *Kamerstuk* 12 944, nr. 2, d.d. 4 juni 1974, vergaderjaar 1973-1974.
- 6 *Handelingen II* 1975-1976, 13 872, nr. 6, p. 22.
- 7 *Handelingen II* 1981-1982, 16 905, nr. 4 p. 10.
- 8 M.C. Burkens, *Algemene leerstukken van grondrechten naar Nederlands constitutioneel recht*. Zwolle: Tjeenk Willink, 1989, pp. 152-153.
- 9 *Handelingen II* 1992-1993, nr. 46, pp. 3435-3436; *Kamerstuk* 22 014, 9 februari 1993.
- 10 *Handelingen II* 1992-1993, nr. 46, pp. 3439-3440.
- 11 *Kamerstuk* 27 017, nr. 34.
- 12 *Kamerstuk* 27 017, nr. 42.
- 13 *Handelingen II* 2008-2009, nr. 2799, aanhangsel, pp. 5883-5884.
- 14 *Kamerstuk* 27 017, nr. 65.
- 15 *Handelingen II* 2009-2010, nr. 2340, aanhangsel, pp. 1-3.
- 16 *Handelingen II* 2008-2009, nr. 85, pp. 6640-6643.
- 17 *Handelingen II* 2009-2010, nr. 89, pp. 7396-7398.
- 18 *Handelingen II* 2004-2005, nr. 50, pp. 3231-3261.
- 19 Het overleg betrof formeel de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 7 april 2009 ter aanbieding van het *Tweeluik religie en publiek domein* (*Kamerstuk* 29 754, nr. 151) en de brief van de minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties d.d. 3 juni 2009 ter aanvulling op de aanbiedingsbrief van 7 april bij het *Tweeluik religie en publiek domein* (*Kamerstuk* 29 754, nr. 161).
- 20 *Kamerstuk* 29 614, nr. 17, Grondrechten in een pluriforme samenleving, Verslag algemeen overleg.
- 21 *Handelingen II* 2009-2010, nr. 16, pp. 1160-1163. Het betreft motie nr. 15, van *Kamerstuk* 29 614.
- 22 *Handelingen II* 2009-2010, nr. 19, p. 1508.
- 23 *Staatsblad* nr. 215.
- 24 Koninklijk Besluit nr. 30, d.d. 20 oktober 1916 (Legerorders 1916, nr. 130); zie ook: *Handelingen II* 2008-2009 aanhangsel p. 2315, Kamervraag nr. 1104.
- 25 Hans-Martien ten Napel, 'Een wet mag de zedelijke draagkracht van het volk niet te boven gaan', in: Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl 1980-2010*. Amsterdam: Boom, 2011; James Kennedy en Hans-Martien ten Napel, 'Geen buigingen naar rechts?', in: Voerman 2011, p. 115. Zij beschrijven ook hoe het CDA programmatisch het gelijkheidsbeginsel heeft toegepast op alternatieve samenlevingsvormen naast het huwelijk.